Philosophical Theology, **Faculty of Islamic Theology and Sciences at University of Tabriz**
Quarterly Journal, Vol. 1, No. 1, Spring 2026, pp. 114-134

An Analysis of the Role of the Essential Movement of the Soul's Intensity in the Causal Analysis of Human Behavior

Zeinab Darvishi[*]
Marveh Dolatabadi [**]

Abstract

This study aims to explain the role of the theory of the soul's substantial and intensifying motion in analyzing and identifying the causes of human behavior from the perspective of Mulla Sadra. The main question is on what ontological basis human behavior can be explained, and whether, instead of relying on external and accidental factors, the roots of actions can be sought in the inner structure and developmental process of the soul as described by Mulla Sadra. By using a descriptive-analytical method based on the principles of Transcendent Philosophy, this research examines the issue. The findings show that, according to Sadra, the human soul is a dynamic substance undergoing intensifying motion, moving from lower to higher levels of existence. Human behaviors are manifestations of these existential levels and the degree of the soul's actualization. Thus, virtuous and rational actions indicate existential intensification and closeness to perfection, while immoral actions reflect weakness in the soul's existential level. Therefore, analyzing human behavior in this

[*]Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Ahv.C, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. (Coressponding Author) zinab455@iau.ac.ir

[**]Assistant Professor, Department of Islamic Studies, CT.C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Marveh6298@gmail.com

Date of Recieve: 2026/05/05 Date of Revise: 2026/05/21 Date of Acceptance: 2026/06/11

Copyright©2010, Faculty of Islamic Theology and Sciences at University of Tabriz. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

framework is inward-looking and ontological, tracing actions back to the dynamic essence of the soul. The novelty of this study lies in applying Sadra's theory to the analysis of human behavior and proposing an existential framework for understanding human actions.

Key Words: Mulla Sadra, Substantial Movement, Actions, Behavior, Evolution, Gradational Unity

Introduction

The main problem addressed is how human behaviors can be explained based on existential principles rather than relying solely on external, psychological, or social factors. Contemporary approaches often interpret behavior as a response to environmental stimuli or internal mental states, yet they lack a deep ontological foundation. In contrast, Mulla Sadra's Transcendent Philosophy offers a unique perspective: behavior is rooted in the very essence of the soul and its intensive substantial motion. The central question is: How can the theory of the soul's intensive substantial motion provide a philosophical basis for causal explanation of human behaviors? Specifically, what is the relationship between the soul's existential degree and human actions, and how do voluntary acts affect the soul's developmental trajectory?

Methodology

This research employs a descriptive-analytical method based on Mulla Sadra's works, particularly *Al-Asfār al-Arbaʿa* and *Al-Shawāhid al-Rubūbiyya*, as well as commentaries by later scholars such as *Allāma Ṭabāṭabāʾī, Muṭahharī, Miṣbāḥ Yazdī, and Javādī Āmulī*. The study systematically extracts the ontological principles of Mulla Sadra's philosophy-originality of existence (aṣālat al-wujūd), gradational unity of existence (tashkīk al-wujūd), substantial motion (al-ḥarakat al-jawhariyya), the union of intellect and intelligible (ittiḥād al-ʿāqil wa al-maʿqūl), and the principle of renewal of similars (tajaddud al-amṯāl)- and applies them to the analysis of human behavior. No empirical or experimental methods are used; rather, the study focuses on philosophical analysis and conceptual reconstruction.

Findings

1. Originality of existence: Behavior is not a set of accidental qualities but a mode of the soul's existential actualization.
2. Gradational unity of existence: The soul's existential degrees range from weak (material) to strong (rational and spiritual). Each degree corresponds to specific types of behavior.
3. Intensive substantial motion: The soul is in constant flux, moving intensively from lower to higher degrees. This motion is the real cause of behavioral change.
4. Behavior as manifestation: Good, rational, and ethical behaviors indicate existential intensity; bad, impulsive, or irrational behaviors indicate existential weakness.

5. Bidirectional relationship: While the soul's degree determines behavior, behavior also reinforces or alters that degree.
6. Free will within motion: Free will is not external to substantial motion but directs its trajectory toward perfection or deficiency.
7. Renewal of similars: The soul is renewed moment by moment; each behavior is an expression of a new existential mode.
8. Four stages of behavioral emergence:
a. Dominance of appetitive faculty → animal-like behavior
b. Dominance of irascible faculty → predatory behavior
c. Dominance of imaginative faculty → deceptive/demonic behavior
d. Actualization of rational faculty → angelic or divine-human behavior

Discussion and Conclusion

The study concludes that Mulla Sadra's theory of intensive substantial motion shifts the causal explanation of behavior from external factors to the internal existential structure of the soul. Behavior is neither a mechanical output nor a mere psychological event; it is the very appearance of the soul's degree of existence. This approach has several implications:
a. Deep causal explanation: Instead of asking "What external stimulus caused the behavior?" one asks "What existential degree of the soul does this behavior manifest?"
b. Non-reductive ethics: Moral virtues are signs of existential strength or weakness, not merely socially constructed norms.
c. Integration of philosophy and psychology: The theory provides a foundation for an existential psychology that links action, character, and spiritual development.
d. Role of free will: Humans are responsible for their behavior because their choices direct the intensive motion of the soul toward either perfection or imperfection.
The main novelty of this research is its systematic application of the intensive substantial motion of the soul to the causal analysis of human behavior, offering a framework that transcends both empirical reductionism and purely normative ethics. Future research can develop practical models for moral education and self-cultivation based on this existential ontology.

References

Miṣbāḥ Yazdī, Mohammad Taqi (2014). *Translation and Commentary of Asfar (Vol. 1)*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
Mulla Sadra, Mohammad ibn Ibrahim (1989). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar alArba'ah (Vols. 3, 8, 9),* Qom: Mustafawi Religious Publications.
Mulla Sadra, Mohammad ibn Ibrahim (2012). *Al-Shawahid al-Rububiyyah,* Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation.

Muṭahharī, Morteza (2008). *Collection of Works*, Vol. 6: Motion and Evolution from the Perspective of Islamic Philosophy. Tehran: Sadra.
Ṭabāṭabāʾī, Sayyid Muhammad Husayn (2013). *Bidayat al-Hikmah*, Qom: Howzeh Elmiyeh Center.

الهیات فلسفی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی دانشگاه تبریز
سال اول، شماره اول، بهار ۱۴۰۵، ۱۱۴-۱۳۴

تحلیلی از نقش حرکت جوهری اشتدادی نفس در علت‌کاوی رفتارهای انسان

زینب درویشی*
مروه دولت‌آبادی **

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش نظریه حرکت جوهری اشتدادی نفس در تحلیل و علت‌کاوی رفتارهای انسانی از منظر ملاصدرا انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق آن است که رفتارهای انسان بر چه مبنای وجودی قابل تبیین‌اند و آیا می‌توان به‌جای تکیه بر عوامل بیرونی و عرضی، ریشه افعال را در ساختار درونی و سیر تحولی نفس، آن‌گونه که صدرالمتألهین تبیین می‌کند، جست‌وجو کرد. این تحقیق با روش تحلیلی-توصیفی و با اتکا به مبانی حکمت متعالیه به بررسی این مسئله می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که از منظر ملاصدرا، نفس انسان جوهری متحرک و دارای حرکت اشتدادی است که در مسیر تکامل وجودی از مراتب نازل به مراتب عالی سیر می‌کند و رفتارهای انسانی تجلّی مراتب وجودی و میزان فعلیت‌یافتگی آن به شمار می‌آیند؛ به‌گونه‌ای که افعال نیک و عقلانی نشان‌دهنده اشتداد وجودی و تقرب به کمال، و افعال ناپسند بیانگر ضعف مرتبه وجودی نفس هستند. بر این اساس، علت‌کاوی رفتارهای انسان در حکمت متعالیه، تحلیلی درون‌نگر و وجودشناختی است که ریشه افعال را در جوهر متحرک نفس جست‌وجو می‌کند. نوآوری این پژوهش در بازخوانی و کاربست نظریه حرکت جوهری اشتدادی ملاصدرا در حوزه

* استادیار،گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی ،اهواز، ایران (نویسنده مسؤول)zinab455@iau.ac.ir
** استادیار گروه معارف اسلامی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران Marveh6298@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱

تحلیل رفتار انسانی و ارائه چارچوبی وجودی برای تبیین افعال انسان است.

کلیدواژه‌ها: ملاصدرا، حرکت جوهری، افعال، رفتار، تکامل، وحدت تشکیکی

مقدمه

تبیین رفتار انسان همواره یکی از مسائل اساسی در فلسفه، اخلاق و علوم انسانی بوده است. هر نظام فکری، با تکیه بر مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی خود، تلاش کرده است الگوی خاصی برای فهم و تحلیل رفتار ارائه دهد. در بسیاری از رویکردهای معاصر، رفتار انسان بیشتر بر پایه عوامل روان‌شناختی، زیستی و اجتماعی تفسیر می‌شود و منشأ آن در تعامل فرد با محیط یا سازوکارهای درونی او جست‌وجو می‌گردد. اما در سنت فلسفه اسلامی، به‌ویژه در حکمت متعالیه، نگاه متفاوتی به این مسئله وجود دارد. در این دیدگاه، رفتار انسان صرفاً نتیجه عوامل بیرونی یا حالات گذرای نفسانی نیست، بلکه با حقیقت وجودی نفس و مسیر تکامل آن پیوندی عمیق دارد؛ از این‌رو، فهم رفتار بدون درک مبانی وجودشناختی نفس امکان‌پذیر نیست (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ۸ :۳۳۵). در این میان، نظریه حرکت جوهری جایگاهی محوری در اندیشه ملاصدرا دارد. این نظریه که از نوآوری‌های مهم او به‌شمار می‌رود، فهمی تازه از پویایی هستی ارائه می‌دهد. برخلاف دیدگاه حکمای مشاء، به‌ویژه ابن‌سینا، که حرکت را به عوارض محدود می‌دانستند و جوهر را ثابت تلقی می‌کردند، ملاصدرا حرکت را به متن جوهر تعمیم داد و نشان داد که موجودات مادی در ذات خود در حال تغییر و شدن‌اند (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ۳: ۷۰). بر این اساس، تحول موجودات صرفاً به تغییرات ظاهری محدود نمی‌شود، بلکه نوعی حرکت تدریجی و اشتدادی در مراتب وجود است که طی آن موجود از قوه به فعلیت می‌رسد و مراتب شدت و ضعف وجود را طی می‌کند (همان، ۳: ۹۲).

بر پایه این دیدگاه، نفس انسان نیز حقیقتی ایستا و از پیش‌کامل نیست، بلکه موجودی پویا، دارای مراتب و در حال رشد است که از مرتبه‌ای مادی آغاز می‌کند و در مسیر تکامل، به سوی تجرد عقلانی پیش می‌رود (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ۸: ۳۳۶؛ همو، ۱۳۶۰: ۲۷۵). این تلقی از نفس پیامدهای مهمی برای فهم رفتار انسانی دارد؛ زیرا اگر نفس در ذات خود در حال حرکت و اشتداد باشد، افعال انسان نیز صرفاً پدیده‌هایی گذرا نخواهند بود، بلکه بازتابی از مرتبه وجودی او به‌شمار می‌آیند. در این چارچوب، رفتار انسان نه‌تنها از وضعیت وجودی نفس تأثیر می‌پذیرد، بلکه خود نیز در تقویت یا تضعیف آن نقش دارد؛ بنابراین، رابطه نفس و فعل، رابطه‌ای یک‌سویه و مکانیکی نیست، بلکه تعاملی و وجودی است (همو، ۱۳۸۳، ۸: ۳۸۲).

بر این اساس، مسئله اصلی این پژوهش آن است که نظریه حرکت جوهری اشتدادی نفس چگونه می‌تواند

مبنایی فلسفی برای تبیین و علت‌کاوی رفتارهای انسانی فراهم آورد. به‌طور مشخص، این تحقیق در پی آن است که روشن سازد در حکمت متعالیه، رفتار انسان چه نسبتی با مرتبه وجودی نفس دارد و افعال اختیاری چگونه در فرایند تکامل یا تضعیف آن اثر می‌گذارند. اهمیت این مسئله در آن است که می‌تواند تحلیل رفتار انسانی را از سطح تبیین‌های صرفاً بیرونی فراتر برده و به سطحی عمیق‌تر، یعنی سطح وجودشناختی و غایت‌محور، ارتقا دهد.

۱. اصالت وجود و نقش آن در تبیین حرکت جوهری و رفتار انسانی

در اندیشه ملاصدرا، هرگونه تحلیل از انسان و رفتار او، در نهایت به نحوه تلقی از «وجود» بازمی‌گردد. اصل اصالت وجود، به‌عنوان بنیادی‌ترین مبنای فلسفه او، نه‌تنها چارچوبی هستی‌شناختی فراهم می‌کند، بلکه افق تازه‌ای برای فهم «نحوهٔ وجود» انسان و چگونگی صدور افعال از آن می‌گشاید. بر این اساس، بدون درک دقیق از حقیقت وجود، سخن گفتن از حرکت، تکامل و رفتار انسانی، فاقد بنیان فلسفی خواهد بود (ملاصدرا، ۴۳:۱۳۶۸).

ملاصدرا در *الأسفار الأربعة* با تفکیک میان وجود و ماهیت، نشان می‌دهد که وجود، حقیقتی عینی، اصیل و منشأ آثار است، در حالی که ماهیت صرفاً حدّ و تعین ذهنی آن به‌شمار می‌آید (همان: ۵۵). این تمایز، پیامدی اساسی در انسان‌شناسی دارد؛ زیرا اگر وجود اصیل باشد، آنگاه حقیقت انسان نیز نه در ماهیت، بلکه در نحوهٔ وجود او قابل جست‌وجو است. از این منظر، انسان دارای نحوه‌ای خاص از وجود است که می‌تواند در مراتب شدت و ضعف تحقق یابد.

در همین چارچوب، نفس انسانی در اندیشه ملاصدرا موجودی بسیط، غیرمادی و ذومراتب است که در عین بساطت، مراتب گوناگون وجودی را در خود جمع می‌کند. بساطت نفس بدین معناست که افعال و ادراکات آن از سنخ عوارض منفک از ذات نیستند، بلکه عین نحوه وجود آن به‌شمار می‌آیند. از این‌رو، علم، اراده و فعل، نه اموری افزوده بر نفس، بلکه تجلیات وجودی آن‌اند (ملاصدرا، ۳۶۳:۱۳۶۸). این نکته، پیوندی عمیق میان هستی نفس و رفتار انسان برقرار می‌کند؛ به‌گونه‌ای که رفتار، بیانگر نحوه تحقق وجودی نفس است.

از سوی دیگر، نظریه اتحاد عاقل و معقول در اندیشه ملاصدرا، این پیوند را عمیق‌تر می‌سازد. بر اساس این نظریه، نفس در مقام ادراک، با معلوم متحد می‌شود و به‌واسطه این اتحاد، مرتبه‌ای از وجود را تحصیل می‌کند. بدین‌ترتیب، هر ادراک، نوعی شدن و اشتداد در وجود نفس است. این نکته نشان می‌دهد که حتی ساحت شناختی انسان نیز در ساختار وجودی او دخیل است و از طریق آن، نحوه وجود نفس دگرگون می‌شود. در نتیجه، رفتار انسانی که در پیوند با ادراک و اراده شکل می‌گیرد را باید در امتداد همین تحولات وجودی تحلیل کرد. افزون بر

این، اصـل فقر وجودی ممکنات که در اندیشـه ملاصـدرا مطرح اسـت، نشـان می‌دهد که نفس انسـانی عین ربط و وابستگی به مبدأ وجود است (مصباح یزدی،۱۹۸:۱۳۹۳). این وابستگی، امری ایستا نیست، بلکه در قالب یک حرکت جوهری اشـتدادی تحقق می‌یابد. نفس از مرتبه‌ای مادی و ضـعیف آغاز می‌کند و در مسـیر این حرکت، به‌تدریج به مرلتب تجرد و فعلیت نزدیک می‌شـــود. در هر مرتبه، نحوه وجود نفس تغییر می‌کند و به تبع آن، افعال و رفتارهای صادر از آن نیز دگرگون می‌شوند.

از منظر تحلیلی، می‌توان گفت که رفتار انسـانی در اندیشـه ملاصـدرا نه یک امر صـرفاً عرضـی، بلکه نحوه‌ای از فعلیت‌یافتگی وجودی نفس اسـت. به بیان دیگر، رفتار، «نمود» مرتبه وجودی نفس اسـت، نه صـرفاً «نتیجه» آن. از همین‌رو، افعال انسانی در عین آنکه از مرتبه وجودی نفس ناشی می‌شوند، در بازسازی و تشدید این مرتبه نیز نقش دارند. این رابطه دوسویه، نشان‌دهنده آن است که نفس و فعل در یک پیوند وجودی و درون‌زا قرار دارند، نه رابطه‌ای مکانیکی و خطی. بر این اسـاس، اصـل اصـالت وجود را می‌توان مبنای نظری حرکت جوهری و کلید فهم رفتار انسانی در اندیشه ملاصدرا دانست. در این چارچوب، علت‌کاوی رفتار، مستلزم توجه به نحوه وجود نفس و درجه فعلیت‌یافتگی آن است؛ زیرا هر فعل انسانی، جلوه‌ای از نحوه تحقق وجودی نفس در مسیر اشتداد است (ملاصدرا، ۲۲۴:۱۳۶۸).

به نظر می‌رسد اهمیت این رویکرد در آن است که تحلیل رفتار را از سطح تبیین‌های بیرونی و روان‌شناختی فراتر می‌برد و آن را در سطحی عمیق‌تر، یعنی سطح وجودشناختی، بازسازی می‌کند. در این افق، پرسش از رفتار انسان، در نهایت به پرسش از «نحوهٔ بودن» او بازمی‌گردد؛ و این همان نقطه‌ای است که فلسفه ملاصدرا می‌تواند افقی نو در فهم رفتار انسانی بگشاید.

۲. تشکیک وجود و پیوند آن با مراتب تکامل و رفتار انسانی

اصـل تشـکیک وجود از مبانی کلیدی در اندیشـه ملاصـدراسـت که بدون آن، فهم حرکت جوهری و در نتیجه تحلیل فلسفی رفتار انسانی ناقص خواهد بود. در این دیدگاه، وجود حقیقتی واحد و عینی است که در عین وحدت، دارای مراتب شـدت و ضـعف اسـت و به‌صـورت تشـکیکی در عالم تحقق می‌یابد (ملاصـدرا،۷۲:۱۳۶۸). بنابراین، کثرت موجودات نه به معنای تباین ذاتی آن‌ها، بلکه ناشـــی از تفاوت در «نحوهٔ وجود» و شـــدت و ضـــعف مراتب وجودی است؛ به بیان دیگر، آنچه جهان را متکثر می‌کند اختلاف در درجه است، نه اختلاف در حقیقت.

این تلقی، در مقایسه با نظام فلسفی مشائی، نوعی بازتعریف از ساختار عالم ارائه می‌دهد. در نگاه حکمت مشاء،

موجودات مستقل و متباین‌اند، اما در نظام صدرایی، عالم به‌مثابه یک کل پیوسته و زنجیره‌ای از مراتب وجودی فهم می‌شود که در آن هر موجود، حلقه‌ای از یک حقیقت واحد است. در چنین تصویری، انسان نیز از این قاعده مستثنا نیست و باید جایگاه او را در همین پیوستار وجودی فهم کرد.

از همین‌جا می‌توان نقش تشکیک را در فهم حرکت جوهری روشن‌تر دید. اگر وجود دارای مراتب باشد، حرکت چیزی جز گذار تدریجی از ضعف به شدت نخواهد بود. ملاصدرا بر همین اساس، نفس را موجودی سیال و در حال اشتداد می‌داند که از مرتبه‌ای مادی آغاز کرده و به‌تدریج به سوی مراتب تجرد حرکت می‌کند (ملاصدرا،۱۳۶۸: ۲۵۰). در این چارچوب، آنچه ما تکامل انسان می‌نامیم، در واقع چیزی جز شدت‌یافتن نحوه وجود نفس نیست.

در این میان، نکته مهمی که در تحلیل ملاصدرا کمتر به‌صورت صریح مورد توجه قرار گرفته، این است که نفس نه یک حقیقت جدا از رفتار، بلکه همان بستر صدور رفتار است. از این‌رو، رفتار انسانی را نمی‌توان امری بیرونی یا صرفاً روان‌شناختی دانست؛ بلکه رفتار، صورت متعین‌شده نحوه وجود نفس است. به تعبیر دقیق‌تر، فعل انسانی همان فعلیت‌یافتگی یک مرتبه از وجود نفس است، نه چیزی افزوده بر آن. در اینجا تحلیل تشکیک وجود با نظریه اتحاد عاقل و معقول نیز پیوند می‌خورد؛ زیرا ادراک، صرفاً یک عمل ذهنی نیست، بلکه نوعی تبدیل وجودی در نفس ایجاد می‌کند. به همین دلیل، ساحت شناختی انسان در کنار ساحت ارادی و عملی، همگی در یک فرایند اشتدادی واحد قرار می‌گیرند. بنابراین رفتار انسانی را باید نتیجه هم‌زمان این سه ساحت دانست، نه محصول یک عامل منفرد.

از این منظر، رفتار انسان در هر مرتبه دقیقاً متناسب با همان مرتبه وجودی اوست؛ یعنی افعال حسی و غریزی در مراتب ضعیف‌تر و افعال عقلانی و اخلاقی در مراتب شدیدتر ظهور می‌یابند. به همین دلیل است که در تحلیل صدرایی، اخلاق صرفاً مجموعه‌ای از باید و نبایدها نیست، بلکه نشانه‌ای از شدت یا ضعف وجودی انسان است (مطهری، ۱۳۸۷: ۲۱۱–۲۱۵). به بیان دیگر، رفتار نیک نشان‌دهنده شدت وجود و رفتار نازل نشانه ضعف وجود است.

در همین چارچوب، نکته‌ای که اهمیت تحلیلی دارد این است که رابطه وجود و رفتار یک‌طرفه نیست. همان‌گونه که مرتبه وجودی نفس، رفتار را تعیین می‌کند، رفتار نیز دربازسازی و ارتقای این مرتبه نقش دارد. این نکته، فهم اخلاق را از سطح توصیه‌های بیرونی به سطح یک فرایند وجودی ارتقا می‌دهد. از سوی دیگر، مفهوم تشکیک وجود

زمینه فهم رابطه میان اخلاق و تکامل انسان را نیز فراهم می‌کند. چون وجود در نگاه ملاصدرا مساوی با کمال و خیر است، هرچه مرتبه وجودی انسان شدیدتر شود، رفتار او نیز به سوی خیر و فضیلت میل می‌کند (مصباح یزدی،۱۳۹۳:۱۸۵). بنابراین، سیر اخلاقی انسان چیزی جدا از سیر وجودی او نیست، بلکه عین همان حرکت است. بنابراین می‌توان گفت اصل تشکیک وجود، حلقه واسط میان اصالت وجود و حرکت جوهری است و از طریق آن، رفتار انسانی نه به‌عنوان یک پدیده روانی یا اجتماعی، بلکه به‌مثابه ظهور مرتبه‌ای از وجود انسان قابل فهم می‌شود. در این نگاه، تحلیل رفتار در نهلیت به تحلیل «نحوهٔ وجود نفس» بازمی‌گردد؛ و این همان نقطه‌ای است که امکان یک تبیین عمیق و غیرتقلیل‌گرایانه از رفتار انسانی را در اندیشه ملاصدرا فراهم می‌سازد.

۳. حرکت جوهری اشتدادی نفس و تأثیر آن بر تبیین رفتارهای انسانی

یکی از مفاهیم بنیادین در حکمت متعالیه ملاصدرا، نظریه حرکت جوهری اشتدادی نفس است؛ مفهومی که بدون آن، فهم رابطه میان ساختار وجودی انسان و رفتارهای او ناقص خواهد بود. اهمیت این نظریه در آن است که رفتار انسان را از سطح واکنش‌های ظاهری و محیطی، به سطح یک فرایند درونی و وجودی ارتقا می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که افعال انسانی نه صرفاً معلول شرایط بیرونی، بلکه نتیجه مستقیم مرتبه وجودی نفس در مسیر اشتداد آن هستند.

پیش از ملاصدرا، فلاسفه مشاء حرکت را محدود به اعراض چهارگانه می‌دانستند و جوهر را ثابت فرض می‌کردند؛ در نتیجه، رفتار انسان عمدتاً به تغییرات بیرونی، عادات و عوامل محیطی ارجاع داده می‌شد (عبودیت، ۱۳۸۹:۳۲۳). اما ملاصدرا با تکیه بر اصالت و تشکیک وجود، نشان داد که خود جوهر نیز در حال حرکت است و این حرکت در نفس انسانی، بنیان تولید و تغییر رفتارهاست (ملاصدرا،۱۳۹۱:۱۰۸).

در این چارچوب، حرکت جوهری نفس صرفاً یک بحث انتزاعی درباره «شدن» انسان نیست، بلکه مستقیماً به تبیین «چرایی رفتار» مربوط می‌شود؛ زیرا اگر نفس در ذات خود در حال اشتداد باشد، رفتار نیز باید تابع همین مراتب اشتداد باشد، نه امری مستقل از آن. ملاصدرا سه دلیل عمده برای اثبات حرکت جوهری ارائه کرده است:

الف. تابعیت اعراض از جوهر

اعراض (از جمله رفتارهای بیرونی انسان) بدون جوهر تحقق نمی‌یابند؛ بنابراین تغییر در عرض، بدون تغییر در جوهر ممکن نیست. اگر رفتار انسان تغییر می‌کند، این تغییر باید ریشه در تغییر در جوهر نفس داشته باشد. به بیان دیگر، رفتار صرفاً «نشانه» تغییر نیست، بلکه «اثر وجودی» تحول نفس است (طباطبایی،۱۳۹۲:۱۵۲).

ب. لزوم علت متجدد

حرکت نیازمند علت است و علت در جهان ماده، خود باید دارای نحوه‌ای از حرکت و تجدد باشد. از آنجا که نفس انسانی درگیر افعال متنوع و متغیر است، این افعال تنها زمانی قابل تبیین‌اند که خود نفس نیز در حال حرکت جوهری باشد. بنابراین، تغییر رفتار انسان نه از بیرون، بلکه از درون ساختار متحرک نفس ناشی می‌شود (ملاصدرا،۱۳۹۱:۱۰۸).

ج. وابستگی عرض به مراتب وجودی جوهر

هر عرض، انعکاس مرتبه‌ای از وجود جوهر است. بنابراین، تفاوت در رفتارهای انسانی (از رفتارهای غریزی تا اخلاقی) ناشی از تفاوت در مراتب وجودی نفس است، نه صرف تفاوت شرایط بیرونی. رفتار اخلاقی نشان‌دهنده شدت وجود و رفتار نازل نشان‌دهنده ضعف مرتبه وجودی نفس است (طباطبایی،۱۳۹۲:۱۵۴).

بر اساس این سه دلیل، حرکت جوهری اشتدادی نفس تنها یک اصل هستی‌شناختی نیست، بلکه مبنای مستقیم در تحلیل رفتار انسانی دارد. در این نگاه، رفتار انسان «برون‌داد روانی» نیست، بلکه «ظهور مرتبه وجودی نفس» است. به همین دلیل، هرگونه تغییر در رفتار، در نهایت به تغییر در ساختار وجودی نفس بازمی‌گردد.

حاصل سخن اینکه، نظریه حرکت جوهری ملاصدرا امکان عبور از تبیین‌های صرفاً روان‌شناختی و اجتماعی را فراهم می‌کند و رفتار انسان را در سطحی عمیق‌تر، یعنی سطح «تغییرات وجودی نفس»، قابل فهم می‌سازد.

۳-۱. حرکت جوهری اشتدادی و مسیر تکامل نفس

مفهوم حرکت جوهری اشتدادی در اندیشه ملاصدرا ناظر به نوعی سیر تدریجی و پیوسته در متن وجود است؛ سیری که در آن جوهر، از مرتبه‌ای ضعیف‌تر به مرتبه‌ای شدیدتر حرکت می‌کند، بدون آنکه ارتباط خود را با مراتب پیشین از دست بدهد. در این نگاه، هر مرتبه وجودی نه یک مرحله منقطع، بلکه حلقه‌ای در امتداد یک فرایند واحد است که در آن کمالات پیشین حفظ شده و در عین حال کمالات جدیدی بر آن افزوده می‌شود. علامه طباطبایی این ویژگی را با تعبیر «لبس بعد از لبس» توضیح می‌دهد؛ یعنی نفس در هر مرحله، صورتی تازه بر صورت پیشین می‌پوشاند، بی‌آنکه هویت پیشین به‌کلی محو شود (طباطبایی،۱۳۹۲:۱۵۴).

نکته مهم در این تحلیل آن است که تکامل در نگاه ملاصدرا به معنای گسست از گذشته نیست، بلکه نوعی «انباشت وجودی» است. این نکته اگر به ساحت انسان تعمیم داده شود، نشان می‌دهد که رفتار انسان نیز محصول یک لحظه یا یک عامل منفرد نیست، بلکه برآیند تاریخی از مراتب وجودی اوست. به بیان دیگر، هر رفتار انسانی ریشه در تمام مراتب پیشین نفس دارد و به همین دلیل، نمی‌توان آن را صرفاً با عوامل لحظه‌ای یا بیرونی توضیح داد.

از این منظر، حرکت جوهری نفس را می‌توان نوعی «پیوستار تکاملی» دانست که در آن، هر رفتار، هم نشانه مرتبه فعلی نفس است و هم عاملی برای تثبیت یا تغییر آن. این تحلیل نشان می‌دهد که رفتار انسان در حکمت ملاصدرا نه امری تصادفی و مقطعی، بلکه مرحله‌ای از یک روند درونی و پیوسته است.

ملاصدرا حرکت جوهری را صرفاً یک تغییر فلسفی انتزاعی نمی‌داند، بلکه آن را فرایند تدریجی ارتقاء وجود معرفی می‌کند؛ فرایندی که در آن موجودات از مرتبه‌ای نازل به مرتبه‌ای کامل‌تر حرکت می‌کنند. برای تقریب این معنا، می‌توان این حرکت را به گذار از تاریکی به روشنایی تشبیه کرد؛ به‌گونه‌ای که وجود انسان در مسیر تکامل خود، از ضعف، پراکندگی و غلبه قوای مادون، به سوی وضوح، انسجام و غلبه عقلانیت حرکت می‌کند (اردبیلی، ۱۳۹۰: ۵۶۰).

نکته قابل توجه در این میان آن است که این سیر تکاملی، صرفاً در سطح هستی‌شناختی باقی نمی‌ماند، بلکه به‌طور مستقیم در رفتار انسان ظهور می‌یابد. به بیان تحلیلی، رفتارهای انسانی را می‌توان صورت بیرونی همان درجات وجودی دانست؛ یعنی هرچه مرتبه وجودی نفس شدیدتر باشد، رفتارها نیز منسجم‌تر، عقلانی‌تر و هماهنگ‌تر با غایت انسانی خواهند بود. در مقابل، ضعف وجودی نفس در رفتارهای ناپایدار، هیجانی و غیراخلاقی منعکس می‌شود.از این زاویه، حرکت جوهری اشتدادی را باید مبنای یک منطق درونی رفتار دانست؛ منطقی که بر اساس آن، رفتار نه نتیجه مستقیم محرک‌های بیرونی، بلکه ظهور وضعیت وجودی انسان است. به نظر می‌رسد همین نکته، تمایز اساسی تحلیل صدرایی از رویکردهای روان‌شناختی رایج را شکل می‌دهد؛ زیرا در اینجا، رفتار به سطحی عمیق‌تر از توصیف‌های تجربی فروکاسته نمی‌شود، بلکه در پیوند با ساختار وجودی نفس فهم می‌گردد. در نتیجه، می‌توان گفت حرکت جوهری اشتدادی نه‌تنها نظریه‌ای درباره تکامل نفس است، بلکه چارچوبی برای فهم پویای رفتار انسانی نیز فراهم می‌کند؛ چارچوبی که در آن، هر رفتار بخشی از مسیر شدن انسان و نشانه‌ای از جایگاه او در مراتب وجودی تلقی می‌شود.

۳-۲. ارتباط حرکت جوهری با رفتار انسانی

از منظر حکمت متعالیه، رفتار انسان تجلی بیرونی حرکت جوهری نفس است. نفس انسانی، در آغاز مادی و محدود است و با حرکت جوهری، از مراتب نباتی و حیوانی عبور می‌کند تا به مرتبه عقلانی و اخلاقی برسد. در این مسیر رفتارهای حسی و غریزی، نمود مراتب پایین وجودی‌اند؛ رفتارهای عاطفی و خیالی، بازتاب مراتب میانی و رفتارهای عقلانی و اخلاقی، نشانه شدت و تجرد وجودی‌اند.

به این ترتیب، تحلیل رفتار انسان از منظر صدرایی، علت‌کاوی وجودی و تکاملی را ممکن می‌سازد. علت حقیقی رفتار انسان نه در عوامل خارجی بلکه در مرتبه وجودی نفس متحرک نهفته است (ملاصدرا، ۱۳۷۸: ۱۱۱–۱۱۵).

۳-۳. اصل تجدد امثال و نقش آن در تبیین پویایی وجود و رفتار انسانی

یکی از اصول مهم در تبیین پویایی عالم در اندیشه ملاصدرا، اصل «تجدد امثال» است؛ اصلی که به‌واسطه آن، فهم سنتی از ثبات اشیاء جای خود را به فهمی پویا از «شدن دائمی وجود» می‌دهد. بر اساس این اصل، عالم در هر آن در حال نو شدن است و آنچه به ظاهر استمرار و بقاء اشیاء تلقی می‌شود، در واقع تجدد پیوسته صور و امثال وجودی آن‌هاست. به بیان دیگر، هیچ موجودی در دو آن متوالی، عیناً باقی نمی‌ماند، بلکه وجود آن در هر لحظه، تجدد می‌یابد (اردبیلی، ۱۳۹۰: ۲۱۸–۲۱۹). ملاصدرا با تکیه بر این اصل، فلسفه را از تمرکز بر «هستی ثابت» به سوی «هستِ در حال شدن» سوق می‌دهد. در این نگاه، ثبات، امری اعتباری و ناشی از پیوستگی ادراک ماست، نه ویژگی واقعی وجود. آنچه در متن واقع جریان دارد، نوعی سیلان وجودی است که در آن، هر مرتبه وجودی در عین اتصال به مراتب پیشین، صورت جدیدی از تحقق را می‌یابد.

در این چارچوب، انسان نیز از این قاعده کلی مستثنا نیست. نفس انسانی نه یک جوهر ثابت، بلکه حقیقتی است که در هر آن در حال تجدد و بازآفرینی وجودی است. به همین دلیل، نمی‌توان انسان را «موجودی ایستا» با ویژگی‌های ثابت دانست، بلکه باید او را فرایندی از «شدن مستمر» در نظر گرفت که در آن هر لحظه وجودی، زمینه‌ساز لحظه بعدی است.

نکته مهم در اینجا آن است که این تجدد، صرفاً یک تغییر سطحی یا زمانی نیست، بلکه تغییر در «نحوهٔ وجود» انسان است. بنابراین، هر فعل انسانی در واقع ظهور یک «صورت وجودی جدید» از نفس است، نه صرفاً واکنشی بیرونی یا رفتاری منفک از ساختار وجودی او. بر این اساس، رفتار انسانی را باید در امتداد همین اصل تحلیل کرد. هر رفتار، لحظه‌ای از تجدد وجودی نفس است و در عین حال، زمینه‌ساز رفتارهای بعدی نیز می‌باشد. به بیان تحلیلی، رفتار نه نتیجه یک هویت ثابت، بلکه برآمده از هویت در حال شدن انسان است. از این‌رو، تفاوت در رفتارها را باید در تفاوت مراتب تجدد وجودی افراد جست‌وجو کرد، نه صرفاً در شرایط بیرونی یا عوامل روان‌شناختی.

در این میان، نکته‌ای که اهمیت بنیادین دارد، این است که اصل تجدد امثال، امکان فهم پیوستگی میان تکامل وجودی و تغییر رفتاری را فراهم می‌سازد. به این معنا که هرچه تجدد وجودی نفس در مسیر اشتداد قرار گیرد،

رفتارها نیز به‌تدریج از سطح ناپایدار و پراکنده به سطح منسجم، عقلانی و اخلاقی ارتقا می‌یابند. بنابراین، می‌توان گفت اصل تجدد امثال، مبنایی عمیق برای فهم پویایی انسان در اندیشه ملاصدراست؛ مبنایی که بر اساس آن، رفتار انسانی نه امری ایستا، بلکه لحظه‌ای از جریان دائمی «شدن وجودی» تلقی می‌شود و تحلیل آن بدون توجه به این جریان، ناقص خواهد بود.

۳-۴. اشتداد وجود و جهت‌گیری رفتاری

حرکت جوهری بدون جهت معنا ندارد. جهت حرکت جهان، صیرورت از جماد به نبات، از نبات به حیوان، از حیوان به انسان و نهایتاً به عقل مجرد است. در این حرکت، صورت‌های پیشین از میان نمی‌روند، بلکه در وجود جدید حفظ و تکمیل می‌شوند؛ بنابراین رفتارهای انسانی، بازتابی از درجات و شدت وجودی نفس‌اند (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ۳: ۹۶).

ملاصدرا با تحلیل این مسیر، حلقه‌های مفقوده میان مراتب را نیز شناسایی کرد و نشان داد که انتقال از یک مرحله به مرحله بالاتر مستلزم واسطه‌ها و درجاتی از اشتداد و تضعف است. این واسطه‌ها، که در طبیعت و حیات حیوانی و انسانی قابل مشاهده‌اند، زمینه پیوستگی حرکت جوهری و استمرار تکامل وجودی را فراهم می‌کنند (ملاصدرا، ۱۳۹۱ :۱۱۱).

نظریه حرکت جوهری اشتدادی نفس در حکمت متعالیه ملاصدرا، چارچوبی فلسفی و وجودشناختی برای تحلیل رفتار انسانی فراهم می‌آورد. بر اساس این نظریه، حرکت جوهری عامل بنیادین تغییر و تکامل نفس است و رفتارهای انسانی را می‌توان به‌عنوان تجلی بیرونی این حرکت درونی تفسیر کرد. در مسیر تکامل نفس، انسان از مرتبه پایین مادی به مرتبه عقلانی و اخلاقی صعود می‌کند و هر مرحله از این حرکت، زمینه و علّت رفتارهای متناسب با مرتبه وجودی او را فراهم می‌آورد.

رفتارهای انسانی، نه صرفاً پاسخ به محرک‌های بیرونی، بلکه بازتاب درجه‌های مختلف وجود و تجرد نفس هستند. از این منظر، تحلیل رفتارها بدون درک حرکت جوهری اشتدادی نفس، ناقص و سطحی خواهد بود؛ زیرا علت حقیقی رفتارها در درون نفس متحرک و در حال تکامل نهفته است (مصباح یزدی، ۱۳۹۳: ۱۸۵).

علاوه‌بر این، فلسفه شدن ملاصدرا امکان فهم تقدم و تأخر مراتب وجودی و تحلیل سیر تکاملی رفتارهای انسان را فراهم می‌آورد. هر رفتار انسانی، نمایانگر شدت، کمال و ارتقاء وجودی اوست و رشد اخلاقی و عقلانی انسان، مستقیماً وابسته به تکامل وجودی نفس است. این رویکرد، رفتارهای انسان را نه به‌عنوان پدیده‌ای منفصل و صرفاً

روان‌شناختی، بلکه به‌عنوان بخشی از یک نظام وجودی و تکاملی پیوسته تحلیل می‌کند.

بنابراین، می‌توان گفت، ملاصدرا با نظریه حرکت جوهری اشتدادی، جهان و انسان را به‌صورت یک نظام متجدد و مستمر تبیین می‌کند و در عین حال، پایه‌ای فلسفی و وجودشناختی برای علت‌کاوی رفتار انسانی و تحلیل تکامل اخلاقی و عقلانی او فراهم می‌نماید. این چارچوب، امکان پیوند میان فلسفه، اخلاق و روان‌شناسی رفتار انسانی را به‌طور همزمان میسر می‌سازد و درک دقیق‌تر از منشأ و علل رفتارها را ممکن می‌کند.

۳-۵. پیدایش وکمال نفس انسانی از جسم مادی

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای فلسفه ملاصدرا در حکمت متعالیه، تبیین تولد و تکامل نفس انسانی از جسم مادی است. بر اساس نظریه حرکت جوهری اشتدادی، جوهر جسمانی زمانی که به مزاج معتدل حیوانی برسد و مراحل تکامل حیوانی خود را طی کند، با افزایش اندک شدت وجودی، توانایی‌های انسانی مانند تعقل، تمییز، نطق و سایر قوای ذهنی و اخلاقی در آن پدیدار می‌شود و نفس انسانی شکل می‌گیرد. در این مرحله، انسان وارد مراتب و درجات متفاوتی می‌شود که برخی به حیوانیت نزدیک و برخی به مراتب فرشتگان تمایل دارند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ۵: ۵۹۵). این فرآیند، نشان‌دهنده آن است که تولد نفس، نه یک امر آنی و ایستا، بلکه نتیجه حرکت جوهری و تکامل تدریجی جوهر جسمانی است.

ملاصدرا تأکید دارد که نفس انسان از ابتدای تعلق به بدن تا پلیان حیات، حقیقتی متحول و در حال حرکت است. این تحول، از مراحل نباتی و حیوانی آغاز شده، به نفس ناطقه و نهایتاً عقل بالفعل می‌رسد و هر مرحله، نمایانگر ارتقاء وجودی و تکامل قوای انسانی است (ملاصدرا، ۱۳۹۰، ۸: ۳۸۲). این نگاه فلسفی، انسان را موجودی پویا و در حال شدن معرفی می‌کند، نه یک موجود ایستا، و رفتارهای انسانی را به عنوان نمود بیرونی این حرکت و تکامل درونی تبیین می‌نماید.

ملاصدرا مراحل تکامل انسان را در قالب چهار مرحله اصلی تشریح می‌کند که هر یک نمودی از حرکت جوهری اشتدادی نفس و ارتقاء وجودی انسان است. مرحله نخست، نفس نباتی است که در دوره جنینی رخ می‌دهد. در این مرحله، نفس توانایی رشد و تغذیه دارد و استعداد حرکت به مرحله حیوانیت را داراست؛ یعنی جنین بالقوه موجودی حیوانی و ناطق است و حرکت جوهری در این مرحله آغاز می‌شود. مرحله دوم، نفس حیوانی است که از زمان تولد تا بلوغ ادامه می‌یابد. در این دوره، انسان دارای حس و حرکت است اما فاقد عقل فعال است. حرکت جوهری در این مرحله، زمینه شکل‌گیری ادراک حسی، تجربه‌های اولیه و رشد قوای جسمانی را فراهم

می‌کند و آماده‌سازی برای مراحل بالاتر تکامل را تضمین می‌کند. مرحله سوم، نفس ناطقه و عقلانی است که پس از بلوغ رخ می‌دهد. در این دوره، انسان قادر به تفکر، تعقل و ادراک کلیات می‌شود و با استمرار حرکت جوهری اشتدادی، در حدود چهل سالگی عقل بالفعل به کمال خود می‌رسد. این مرحله نشان‌دهنده گذار از وجود مادی و حیوانی به وجود عقلانی و نسبی انسانی است که ویژگی اصلی آن رشد قوای فکری و اخلاقی و آغاز بلوغ معنوی است. مرحله چهارم، بلوغ معنوی است که با فعلیت یافتن عقل نظری و اتصال نفس به عقل مجرد تحقق می‌یابد (ملاصدرا، ۱۳۹۱: ۱۷۸). در این مرحله، انسان به مرتبه‌ای از کمال می‌رسد که رفتارها و تصمیمات او نه‌تنها بازتابی از عقل نظری، بلکه تجلی وجود متعالی و حرکت جوهری اشتدادی نفس است. انسان در این سطح، قابلیت خلاقیت، خودآگاهی کامل و اتصال به حقیقت مطلق را پیدا می‌کند و رفتارهای او نمود کامل حرکت جوهری و ارتقاء وجودی است.

به این ترتیب، حرکت جوهری اشتدادی نفس، انسان را از موجودی مادی به موجودی مثالی، عقلانی و نهایتاً الهی تبدیل می‌کند (نصر، ۱۳۸۶: ۲۶۶). این تکامل نه‌تنها شامل رشد عقل نظری است، بلکه بلوغ معنوی و ارتقاء وجودی را نیز در بر می‌گیرد و رفتارهای انسانی را به عنوان بازتاب مراحل مختلف تکامل نفس قابل تحلیل می‌سازد.

۳-۶. حرکت جوهری و تبیین رفتارهای انسانی

بر اساس حکمت متعالیه ملاصدرا، وجود بر ماهیت تقدم دارد و همین اصل زمینه فهم رفتار انسانی را فراهم می‌کند. نفس انسان، به عنوان جوهر فعال و عامل حرکت درونی، قابلیت رشد و ارتقاء دارد و رفتارهای او بازتابی از درجه وجودی و مراحل تکامل نفس محسوب می‌شوند. به بیان دیگر، هر رفتار انسانی نشان‌دهنده مرحله‌ای از حرکت جوهری اشتدادی نفس است و نمی‌توان آن را صرفاً واکنشی به محرک‌های بیرونی دانست.

انسان در مسیر حرکت جوهری با اتصال مستمر به حقیقت مطلق و تابش پرتوی از کمال مطلق، موظف به متصف شدن به صفات الهی است. این ارتباط، رفتارهای انسانی را به شکلی تبدیل می‌کند که نمود و تجلی مراتب وجودی و تکامل نفس باشد؛ یعنی رفتارها نه‌تنها جنبه مادی یا عقلانی دارند، بلکه بازتاب حرکت وجودی و اخلاقی انسان نیز هستند. هر عملی که انسان انجام می‌دهد، درجه‌ای از اشتداد وجود و تکامل نفس را نشان می‌دهد و میزان رشد معنوی و عقلانی او را آشکار می‌سازد.

هدف نهایی حرکت نفس، رسیدن به عقلانیت و انسانیت کامل است؛ انسانی که نه‌تنها عقل و اخلاق را در حد کمال یافته، بلکه تولنایی خلاقیت و آفرینندگی در قلمرو وجود خود و جهان را نیز دارد، مشابه قدرت خلاقیت

خداوند در خلقت (خامنه‌ای، ۱۳۸۰: ۵–۱۲). در این دیدگاه، نفس انسانی علت اصلی سیر تکاملی فرد و تمایز میان انسان‌ها است و حرکت جوهری اشتدادی، زمینه‌ای برای رشد فطری، کمال اخلاقی و ارتقاء کرامت انسانی فراهم می‌کند (جوهر دلوری، ۱۹۹۶: ۹۷–۹۹).

به این ترتیب، تحلیل فلسفی و علمی رفتار انسانی بدون توجه به اصل حرکت جوهری و اشتداد وجودی نفس امکان‌پذیر نیست. هر رفتار، اعم از عملی عقلانی، اخلاقی یا خلاقانه، بازتاب مرحله‌ای از مسیر تکامل نفس است و می‌توان آن را به عنوان شاخصی از حرکت جوهری اشتدادی انسان در نظر گرفت. بنابراین، حرکت جوهری نه‌تنها چارچوب فلسفی برای شناخت انسان فراهم می‌کند، بلکه مبنایی برای تحلیل و پیش‌بینی رفتارهای انسانی و فهم ارتباط میان رشد معنوی و اعمال عملی او ایجاد می‌کند.

۴. تغییر، تکامل و اختیار در پرتو حرکت جوهری

در حکمت متعالیه ملاصدرا، حرکت جوهری به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین اصول هستی‌شناختی، بیانگر آن است که عالم وجود در وضعیت سکون و ایستایی قرار ندارد، بلکه در متن یک فرایند دائمی شدن و اشتداد قرار دارد. بر این اساس، وجود در همه مراتب خود در حال تجدد و حرکت است و انسان نیز به‌عنوان موجودی دارای نفس، در همین جریان کلی تکامل قرار می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۳۹۱:۱۷۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۳:۱۸۵).

نکته اساسی در فهم حرکت جوهری آن است که این نظریه صرفاً توصیف تغییرات هستی نیست، بلکه مبنایی برای تبیین کنش انسانی و تحلیل رفتار در سطح وجودی فراهم می‌کند. در این چارچوب، نفس انسانی موجودی در حال اشتداد است و رفتارهای او باید در نسبت با این سیر وجودی فهم شوند. با این حال، این حرکت به معنای جبر نیست، بلکه در منطق صدرایی، جهت‌گیری آن از طریق اختیار انسان تعیین می‌شود (علم‌الهدی، ۱۳۸۶:۱۷۹؛ جوهر دلوری، ۱۹۹۶: ۹۷—۹۹).

در واقع، اختیار در این نظام فلسفی امری بیرونی نسبت به حرکت جوهری نیست، بلکه در درون ساختار آن معنا پیدا می‌کند. انسان در هر مرتبه از مراتب وجودی خود، با انتخاب‌های آگاهانه، مسیر این حرکت را به سوی کمال یا نقص جهت می‌دهد. از این‌رو، تکامل نفس بدون اختیار قابل تصور نیست و هر مرتبه از فعلیت‌یافتگی انسان در دل کنش‌های اختیاری او شکل می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۳۸۳:۹۷).

بر این اساس، حرکت جوهری و اختیار در نسبت تقابلی قرار ندارند، بلکه رابطه‌ای تکمیلی و درونی میان آن‌ها برقرار است. حرکت جوهری زمینه امکان رشد و اشتداد نفس را فراهم می‌کند و اختیار، جهت و کیفیت این رشد را

مشخص می‌سازد. در نتیجه، حذف هر یک از این دو، فهم دیگری را ناقص می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۳:۱۴۹).

در این چارچوب، رفتار انسانی را بلید به‌عنوان ظهور هم‌زمان «نحوهٔ وجود نفس» و «نحوه به‌کارگیری اختیار» تحلیل کرد. رفتار نه صرفاً واکنشی بیرونی و نه محصولی مکانیکی از شرایط محیطی است، بلکه تجلی مرتبه‌ای از وجود انسان در کنار انتخاب آگاهانه اوست (ملاصدرا، ۱۳۹۰:۳۸۶؛ اردبیلی، ۱۳۹۰: ۱۰۵–۱۰۷).

از این منظر، تحلیل رفتار انسانی در اندیشه ملاصدرا از سطح تبیین‌های روان‌شناختی و اجتماعی فراتر می‌رود و به سطحی وجودشناختی ارتقا می‌یابد. رفتار در این نگاه، انعکاس دو مؤلفه اساسی است: مرتبه وجودی نفس و کیفیت جهت‌گیری اختیاری آن. بنابراین، تفاوت رفتارها را بلید در تفاوت مراتب وجودی و نحوه انتخاب انسان جست‌وجو کرد، نه صرفاً در عوامل بیرونی. در مجموع، می‌توان گفت حرکت جوهری در اندیشه ملاصدرا صرفاً نظریه‌ای درباره پویایی وجود نیست، بلکه چارچوبی برای فهم مسئولیت اخلاقی و اختیار انسان نیز فراهم می‌کند. انسان در دل یک حرکت مستمر وجودی قرار دارد، اما این حرکت از طریق اختیار جهت‌مند می‌شود؛ از این‌رو، تکامل انسان حاصل پیوند ضروری میان «شدن وجودی»، «اختیار» و «عمل انسانی» است .

۵. انواع رفتارها و مسیر تکامل انسان در پرتو حرکت جوهری

ملاصدرا انسان را موجودی «جسمانیه‌الحدوث و روحانیه‌البقاء» می‌داند؛ یعنی انسان در آغاز پیدایش، ساحتی مادی دارد اما در مسیر وجودی خود به مرتبه‌ای روحانی و مجرد ارتقا می‌یابد. بر این اساس، انسان نه صرفاً یک موجود مادی، بلکه حقیقتی در حال صیرورت است که سیر تکاملی او از مرتبه ماده آغاز شده و تا مراتب مثالی، عقلانی و در نهایت الهی امتداد می‌یابد (جوادی آملی، ۱۴۰۰: ۹۵؛ نصر، ۱۳۸۶: ۲۶۶). این تصویر از انسان، زمانی معنا و انسجام فلسفی پیدا می‌کند که در پرتو حرکت جوهری اشتدادی فهم شود. در واقع، حرکت جوهری نه‌تنها تغییرات ظاهری، بلکه تحول در «نحوهٔ وجود» انسان را تبیین می‌کند و نشان می‌دهد که نفس انسانی در هر لحظه در حال اشتداد و ارتقای وجودی است. در این چارچوب، رفتار انسان نیز از همین سیر درونی جدا نیست و باید به‌عنوان نمود مراتب فعلیت‌یافتگی نفس تحلیل شود.

بر این اساس، حرکت جوهری اشتدادی نفس نه فقط توضیح‌دهنده تکامل انسان است، بلکه مبنای مستقیم برای تبیین رفتارهای انسانی نیز به شمار می‌آید. زیرا هر رفتار، بازتاب درجه‌ای از فعلیت قوا و کیفیت وجودی نفس است. ملاصدرا بر همین اساس، مراتب کلی ظهور رفتار انسانی را در نسبت با غلبه قوا تبیین می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۹۰:۱۲۱؛ جوهر دلوری، ۱۹۹۶: ۹۷–۹۹).

در مرتبه نخست، هنگامی که قوه شهویه غلبه دارد، انسان در سطح «بهیمیت» قرار می‌گیرد و رفتارهای او عمدتاً تابع امیال غریزی و مادی است. در این حالت، رفتار نه بر اساس تعقل، بلکه بر اساس ارضای نیازهای ابتدایی شکل می‌گیرد. در مرتبه دوم، با غلبه قوه غضبیه، انسان در مرتبه «سبعیت» قرار می‌گیرد و رفتارهای او رنگ هیجان، واکنش‌پذیری و میل به سلطه و غلبه به خود می‌گیرد. در این سطح، کنش‌های انسانی بیشتر حالت واکنشی و انفجاری دارند. در مرتبه سوم، با سیطره قوه واهمه، رفتار انسان در قالب «شیطنت» تفسیر می‌شود؛ یعنی تصمیم‌ها و کنش‌ها تحت تأثیر ترس‌ها، توهمات و محاسبات ناپایدار ذهنی شکل می‌گیرد و ثبات عقلانی ندارد. در مرتبه چهارم، با فعلیت‌یافتن قوه عاقله، انسان به مرتبه «ملک یا انسان الهی» می‌رسد و رفتار او بر اساس عقل، اخلاق و تعادل وجودی سامان می‌یابد. در این سطح، رفتار نه واکنشی، بلکه آگاهانه، هدفمند و همسو با کمال انسانی است.

نکته تحلیلی مهم آن است که این تقسیم‌بندی صرفاً یک طبقه‌بندی اخلاقی نیست، بلکه بیانگر مراتب وجودی نفس در بستر حرکت جوهری است. به بیان دیگر، هر نوع رفتار، نشانه‌ای از مرتبه خاصی از اشتداد وجودی انسان است و نمی‌توان آن را صرفاً به عوامل بیرونی یا اجتماعی فروکاست (مصباح یزدی، ۱۳۹۳:۱۸۵).

در این نگاه، رفتار انسانی نه امری جدا از حرکت نفس، بلکه صورت آشکار همان حرکت است. به همین دلیل، رفتارهای غریزی، هیجانی یا عقلانی هر یک بیانگر سطحی از فعلیت وجودی انسان‌اند و نشان می‌دهند که نفس در کدام مرحله از سیر تکاملی خود قرار دارد (ملاصدرا، ۱۳۹۱:۱۷۸).

از سوی دیگر، حرکت جوهری امکان تفسیر تدریجی بودن رشد انسان را فراهم می‌کند؛ به این معنا که انسان در فرایند زندگی خود به‌تدریج از مراتب پایین‌تر به مراتب بالاتر وجودی حرکت می‌کند و این تحول، در تغییر تدریجی رفتارهای او نیز قابل مشاهده است. بنابراین، تحلیل رفتار بدون توجه به این سیر وجودی، تحلیلی ناقص و سطحی خواهد بود (اردبیلی، ۱۳۹۰: ۱۰۵–۱۰۷).

بنابراین، می‌توان گفت حرکت جوهری اشتدادی نفس، هم مبنای فلسفی تبیین رفتار انسانی است و هم چارچوبی برای فهم پیوند میان اختیار، تکامل و کنش انسانی فراهم می‌آورد. در این چارچوب، رفتار انسان نه صرفاً واکنش بیرونی، بلکه نشانه‌ای از مرتبه وجودی او در مسیر حرکت به سوی کمال است (خامنه‌ای، ۱۳۸۰: ۱۰–۱۲).

نتیجه‌گیری

تحلیل حرکت جوهری اشتدادی نفس در نسبت با رفتار انسانی نشان می‌دهد که مسئله رفتار در اندیشه ملاصدرا اساساً از سطح روان‌شناختی یا جامعه‌شناختی فراتر می‌رود و در سطحی وجودشناختی صورت‌بندی می‌شود. در این

چارچوب، رفتار نه یک کنش منفصل و بیرونی، بلکه ظهور مرتبه فعلیت‌یافته نفس است؛ به این معنا که هر رفتار، نشانه‌ای از کیفیت وجودی انسان در همان لحظه از سیر اشتدادی اوست. از این منظر، مهم‌ترین دستاورد نظری این رویکرد آن است که «علت رفتار» از بیرون انسان به درون ساختار وجودی او منتقل می‌شود. یعنی به‌جای آنکه رفتار صرفاً محصول شرایط محیطی، عادت یا انگیزه‌های روانی تلقی شود، به‌عنوان نتیجه مستقیم نحوه وجود نفس فهم می‌گردد. این جابه‌جایی سطح تحلیل، امکان نوعی علت‌کاوی عمیق‌تر را فراهم می‌کند که در آن، رفتار با «شدن انسان» هم‌معنا می‌شود. نکته تحلیلی مهم دیگر آن است که در این دستگاه فکری، رفتارها صرفاً آثار منفعل نیستند، بلکه خود در بازتولید و تثبیت مرتبه وجودی نفس نقش دارند. به بیان دقیق‌تر، انسان در چرخه‌ای قرار دارد که در آن، نحوه بودن او رفتار را شکل می‌دهد و رفتار نیز به‌نوبه خود، نحوه بودن آینده او را تثبیت یا دگرگون می‌کند. این رابطه دوسویه، رفتار را از سطح یک معلول ساده به سطح یک عنصر فعال در فرایند تکامل وجودی ارتقا می‌دهد. همچنین روشن می‌شود که تنوع رفتارهای انسانی را نمی‌توان به عوامل تک‌بعدی فروکاست. تفاوت میان رفتارهای عقلانی، اخلاقی، هیجانی یا غریزی، در نهایت به تفاوت در مراتب وجودی نفس بازمی‌گردد. این بدان معناست که اخلاق در این نگاه، نه صرفاً مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها، بلکه شاخصی از شدت یا ضعف وجودی انسان است. در سطحی عمیق‌تر، این نظریه نشان می‌دهد که فهم رفتار انسانی بدون توجه به پویایی درونی نفس، به فهمی ناقص و سطحی منجر می‌شود. زیرا آنچه در رفتار ظاهر می‌شود، تنها صورت نهایی یک فرایند پیچیده درونی است که ریشه در حرکت تدریجی و اشتدادی وجود انسان دارد. در نهایت می‌توان گفت، دستاورد اصلی این تحلیل آن است که انسان به‌مثابه موجودی در حال شدن فهم می‌شود، نه موجودی ایستا با رفتارهای ثابت. در چنین تصویری، رفتار انسانی بخشی از خود فرایند وجود است و نه امری بیرون از آن. بنابراین، فهم دقیق انسان مستلزم عبور از تحلیل‌های سطحی رفتار و ورود به منطق درونی «شدن وجودی» اوست؛ منطقی که در آن، وجود، حرکت و رفتار در یک پیوستار واحد معنا پیدا می‌کنند.

منابع

قرآن کریم

اردبیلی، عبدالغنی (۱۳۹۰). *تقریرات فلسفه امام خمینی*، قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

جوادی آملی عبدالله (۱۴۰۰). *رحیق مختوم، جلد ۳۴*، قم: مرکز نشر إسرا.

جوهر دلوری، عبدالله میر (۱۹۹۶). *ملاصدرا و اوج تفکر فلسفی قرن هفدهم در ایران*، اشپکروم ایران،

شماره دوم نشریه علمی فرهنگی رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آلمان.
خامنه‌ای، سیدمحمد (۱۳۸۰). *نفس در حکمت متعالیه*، خردنامه ملاصدرا، شماره ۲۴، صص۳۴-۴۲.
طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۲). *بدایه الحکمه*، مرکز حوزه های علمیه، قم.
عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۹). *درآمدی به نظام حکمت صدرایی جلد اول*، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
علم‌الهدی، جمیله (۱۳۸۶). *فلسفه تعلیم و تربیت رسمی از دیدگاه اسلام*. نشریه شماره ۵۳۵، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، وزارت آموزش وپرورش
مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۳). *ترجمه و شرح اسفار ج ۱*، قم: مؤسسه آموزشی وپژوهشی امام خمینی (ره).
مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). *مجموعه آثار، ج ۶: حرکت و تکامل از دیدگاه فلسفه اسلامی*، تهران: صدرا.
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸)، *الحکمه المتعالیه فی الاسفار اربعه*، ج۹، قم: ناشر مطبوعات دینی مصطفوی.
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸). *رساله فی الحدوث*، تصحیح حسین موسویان، تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۱). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار اربعه، ج ۵*، تصحیح رضا محمدزاده، تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۳). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار اربعه، ج ۳*، تصحیح: مقصود محمدی،تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۰). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، ج۸*، قم: منشورات طلیعه النور.
ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۱). *الشواهد الربوبیه*، تصحیح سید مصطفی محقق داماد، تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
نصر، سیدحسین (۱۳۸۶). *اسلام سنتی و دنیای تجدد*، ترجمه محمد صالحی، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.